

ALTIN ORDA HANLIĞI'NDA “SARAY”IN BÜYÜK HATUNU: TAYTUĞLI HATUN*

*Derya DERİN PAŞAOĞLU***

Öz

Araştırmanın amacı: Altın Orda Hanlığı'nda, Özbek Han'ın eşi Taytuğlı Hatun'un kimliğinin yanı sıra Özbek Han, Canıbek Han, Berdibek Han dönemlerinde ve sonrası taht kavgalarında siyasi statüsünün ve Hanlığın tarihine etkisinin tespit edilmesidir. Araştırma materyalleri: Altın Orda Hanları'nın ve Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu yarlıklar, Altın Orda tarihini aydınlatan Cengiznâme nitelikli yerli kaynaklar, seyyah notları ve diğer ana kaynaklardır. Taytuğlı Hatun'un kimliğini, Altın Orda Hanlığındaki statüsünü ve siyasi yaşamdaki yerinin tespiti nitel bir çalışma olup, ana kaynakların incelenerek, anlatımların yorumlanması esasına dayanmaktadır. Ana kaynaklar doküman analizi tekniğiyle incelenmiştir. Dolayısıyla araştırmada, ileri sürülen öngörülerin kaynaklardaki ortak ve farklılaşan bilgiler ışığında değerlendirilmesi yapılmıştır. Fark edilmemiş ayrıntılara dikkat çekilerek yeni yaklaşımlar elde etme hedeflenmiştir. Kıpçak menşeli olan Taytuğlı Hatun, Ak Orda Hanedanının son üç hükümdarı döneminde siyasi ve ekonomik yaşamda aktif rol almıştır. Altın Orda Hanlığı'nda kabile aristokrasisinin rekabeti içinde Moğol menşeli kabileler karşısında Deşt-i Kıpçak coğrafyasının kadim mirasçılarını temsil etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Altınordu, Özbek Han, Canıbek Han, Berdibek Han, Hatun, Bigim, Kıpçak.

THE GREAT KHATUN OF THE "SARAY": TAYTUĞLI HATUN IN THE GOLDEN HORDE

ABSTRACT

The objective of this research is to ascertain the identity of Taytuğlı Hatun within the context of the Golden Horde. Specifically, the study aims to investigate her role as the wife of Ozbeg (Özbek) Khan, her political standing, and the impact she had on the historical development of the khanate during the reigns of Ozbeg (Özbek) Khan, Janibek (Canıbek) Khan, Berdibek Khan, and subsequent power struggles for the throne. The research resources include jarlyks (yarlıklar) issued

* *Gönderim Tarihi: 20.08.2023, Kabul Tarihi: 15.09.2023.*

** *Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TRABZON. derinderya@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4046-6070.*

by the khans of the Golden Horde and Taytuđlu Hatun, as well as local sources that possess the qualities of Genghis-namas, shedding light on the historical aspects of the Golden Horde. Additionally, the itineraries of travelers and other primary sources are also considered. The identification, status, and political role of Taytuđlu Khatun within the Golden Horde are subjects of inquiry in this qualitative study. The investigation relies on the interpretation of narratives from primary sources, which are examined to shed light on these aspects. The primary sources were analyzed using the method of document analysis. Consequently, the research assessed the proposed predictions based on both shared and distinct information found in these sources. The objective of this study is to explore novel methodologies by directing focus towards overlooked intricacies. Taytuđlu Hatun, a woman of Qipchak (Kıpçak) descent, had a significant role in the political and economic spheres throughout the reigns of the final rulers of the White Horde Dynasty (Ak Orda Hanedanı). Within the Golden Horde Khanate, she served as a representative of the ancestral successors of the Desht-i Qipchaq region, engaging in a rivalry with the Mongolian tribes to assert the dominance of the tribal nobility.

Keywords: Golden Horde, Ozbeg Ozbek Khan,, Berdibek Khan, Khatun, Bigim, Qipchaq.

Taytuđlu Hatun Kimdir?

Taytuđlu Hatun, Altın Orda Hanlığı'nda 1313-1340 yılları arasında tahta bulunan ve Altın Orda Hanlığı'na İslâmî kimlik kazandıran Özbek Han'ın eşidir. Taytuđlu Hatun'un doğum ve ölüm tarihlerine dair elimizde yeterli bilgi yoktur ancak iştirak ettiği taht kavgalarına dayanarak ölüm tarihi ile ilgili bir çıkarım yapmak mümkündür. Taytuđlu Hatun'un torunu Berdibek Han'ın 1360 yılının son aylarında öldüğü sanılmaktadır. Zira adına darp edilen son para H. 762 (11 Kasım 1360- 30 Ekim 1361) tarihlidir.¹ Taytuđlu Hatun, Berdibek Han'ın ölümünden sonraki taht mücadelelerinde yer almış ve Hızır Han tarafından öldürülmüştür. Hızır Han'ın ise oğlu Murid Han tarafından öldürüldüğü bilinmektedir. Tahta çıkan Murid Han'ın ilk parasının da yine H.762 tarihli olması² göz önünde tutulursa söz konusu gelişmelerin tamamı H. 762 yılı (11 Kasım 1360- 30 Ekim 1361) yılı içinde gerçekleşmiş olup Taytuđlu Hatun'un ölümü yılı 1361'dir, diyebiliriz.

Taytuđlu Hatun, Canıbek Han (1340-1357) ve Berdibek Han (1357-1360) dönemlerinde Altın Orda Hanlığı'nda yarlıklarıyla ön plana çıkan hatun olmuştur. Ancak kaynaklar Altınordu'daki en önemli kadın figürünün kökeni

¹ Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s. 91.

² Kafalı, *a.g.e.*, s. 91-93.

hakkında sessiz kalmaktadırlar. Maria İvanics, çalışmasında “*bu dikkat çekici durumun tek nedeninin Taytuğlı'nın soylu ama belki de o zamanlar önemini büyük ölçüde yitirmiş bir kabileden, Kıpçaklardan*”³ olmasına bağlamaktadır.⁴ Cengiz Han'dan bu yana (Ögaday'ın kanunuyla da yasalaşarak) Cengizogullarının Kongratlardan kızlarla evliliği esastır. Ak Orda Hanedanı içinde Özbek Hanın eşleri arasında Taytuğlı Hatun'dan önce melike olan ilk eşinin mensup olduğu kabileye dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur. Onun Kongrat olup olmadığını bilmiyoruz ancak uluğ hatun olması göz önünde tutulursa Kongrad olması muhtemeldir. Taytuğlı Hatun'un mensubiyeti konusunda kaynaklar, söz konusu sessizliği Özbek Han'ın ilk eşinin ölümünden sonra uluğ hatunluk makamına ancak geçebilmesine yani Taytuğlı'nın, ilk eş olmamasına⁵ bağlamaktadır. Oysa İbn Battuta'nın protokolde Taytuğlı'dan sonra gelen -yani 2., 3. ve 4. sıradaki- Beyalın Hatun, Kebek Hatun ve Urduca Hatun'un kim olduğuna dair ayrıntılı bilgiler vermesi söz konusu yaklaşımı geçersiz kılar.⁶

Battuta'nın seyahati sırasında edindiği; Taytuğlı Hatun'un kökenine dair duyumsamalarda; “*Hız. Süleyman'ın saltanatını yıkan hatunun soyundan geldiği*” rivayeti ve “*Hız. Süleyman yeniden iktidarı elde edince O hatunu Kıpçak bozkırına sürdüğü, bu kadının sahip olduğu fiziksel ayrıcalıklara Taytuğlı Hatun'un da sahip olduğu*”, söylencesi mevcuttur. Elbette mitolojik söylencelerin gerçekliğini tartışacak değiliz. Ancak bu söylencelerin halk arasında bilinmesi ve halkın gözünde Taytuğlı Hatun'un yerini ve Kıpçak coğrafyasına aidiyetini değerlendirmemiz noktasında kıymet ifade etmektedir.

Taytuğlı Hatun ile ilgili kaynaklara yansıyan iki hususta görüş ayrılıkları ve tartışmalar mevcuttur. Bunlardan ilki Taytuğlı Hatun'un ismi tartışması. Diğeri ise Canıbek Han'ın eşi mi annesi mi olduğu meselesidir.

³ Kıpçaklar, İrtiş'ten Karpatlara kadar olan bozkıra adlarını vermişlerdir. XI. yüzyıl ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Deşt-i Kıpçak'ta çeşitli boyların katılımıyla ortaya çıkan Kıpçak boylar birliği olarak varlık göstermişlerdir. Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 216. XIII. Yüzyılda Moğollar, Kıpçakları hâkimiyetleri altına almış, toprak taksimatında Deşt-i Kıpçak Cuçioğullarına bırakılmış, Kıpçak mirası Altın Orda Hanlığı'nda devam etmiştir. Gök Orda ve Ak Orda içinde yer alan Kıpçakların yoğun olarak bulunduğu orda, Ak Orda'dır. Kıldıroğlu, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 78.

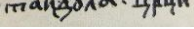
⁴ Maria Ivanics, “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica*, 11 (január), 2011, s. 213.

⁵ Szilvia Kovacs, “Taydula”, *Along the Silk Roads in MongolEurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s. 195

⁶ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Cilt. 1, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 478.

Taytuğlı Hatun'un İsmine Dair

Taytuğlı Hatun'un adı üzerine Paul Pelliot eserinde Spuler, Howorth ve Hammer'e atıflar yaparak Taytuğlı adının yapısı üzerine tartışmıştır. Söz konusu tartışmada bu adın, iki kısımdan oluştuğu konusunda Paul Pelliot Spuler, Howorth ve Hammer hem fikirdirler ama ismi oluşturan iki kelimenin ayrışmasında görüş ayrılığına düşerler. Bu tartışmaya göre; söz konusu ayrıştırmayı Spuler, *Taidogly* yazarak "*Taid Ogly*" şeklinde yapmıştır. Howorth'un okumalarında ise "*Taid Ughlu Begum*" olarak ifade edilmiştir. Abdulgaffar ve Ötemiş Hacı'ya dayanarak söz konusu ayrıştırmayı yapan Spuler ve Howorth ismin ikinci parçasını "*oyli*" "*oyul*" "*oğul*" olarak ifade etmişlerdir ve Paul Pelliot bu fikre katılmaz. Paul Pelliot; Spuler ve Howorth'un kaynağı Abdulgaffar'a ve onun da kaynağı olarak Ötemiş Hacı'ya atıf yapar ve Abdulgaffar'daki ismin ikinci kısmındaki *oğlı* kelimesinin nerden geldiğinin belirsizliğine işaret eder. Öncelikle düzeltilmesi gereken nokta (tarafımızdan yayınlanan) Abdulgaffar Kırımı'nın eseri *Umdetü'l-Ahbâr*'ın kaynakları arasında Ötemiş Hacı'nın *Cengiznâme*'si yoktur. Ötemiş Hacı, Abdulgaffar'ın kaynağı değildir. Her iki eserin benzer bilgiler vermesinin nedeni, her iki müellifin de bugün kayıp eser olarak bilinen *Tarih-i Dost Sultan Özbeki*'yi (1551-52'de Harezmi Hanı İş Sultan'ın kardeşi Dost Sultan'ın defterini) kaynak olarak kullanmış olmalarından ileri gelmektedir. Dolayısıyla her iki eserdeki *Taytuğlı* ve *Tayduğlı* yazımı XVI. Yüzyıl Harezmi coğrafyası yazım biçimi olmalıdır. İsmi kaynaklardaki kullanımına bakacak olursak birkaç formu ortaya çıkar. Bunlar;

-*Taydula Çariçe*, (Rus yıllıklarda kayıtlı yarlıklara göre)⁷

-*Tayduğlı Bigim* (*Umdetü'l-Ahbâr*'da)⁸

-*Taydwli Hânis* (*Dâftâr-i Cingiz-nâmâ*'de)⁹

-*Taytuğlı* (*Ötemiş Hacı'nın Cengiznamesi*'nde)¹⁰ ve

-*Taytuğlı* (İbn Battuta, Beyrut baskısı-1575)¹¹ (İbn Battuta-Defremery sanguinetta neşrinde)¹² şeklinde yazılmıştır.

⁷ A. Melek Özyetgin - İlyas Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2017, s. 71.

⁸ Abdülğaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 265-b.

⁹ Mária Ivanics - Mirkasym A. Usmanov, *Das Buch der Dschingis-Legende (Dâftâr-i Cingiz-nâmâ), I. (Vorwort, Einführung, Tränskription, Wörterbuch, Faksimiles)*, Szeged 2002, s. 82.

¹⁰ Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009, s. 50-b.

Paul Pelliot, Taytuğlı ismini Reşidüddin'in eserinde bahsedilen Tumat şefinin ismi *Taitula-Soqar* ile benzeştirir ve bu kişinin *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki *Tai-tou-la-so-ha-eul* yani Taiduqlu-soqor olduğunu belirtir. Dolayısıyla Paul Pelliot, Taytuğlı isminin Tai-Tula, Tai-Dula şeklinde ayrıştırılması görüşündedir.¹³ Bu bağlamda ismin ilk kısmı olan *Tai-*, (Uygurca-Almanca-Türkçe sözlükte)¹⁴, *kişi adının bir bölümü* olarak tanımlanmıştır ve (Çince'den gelen *Tai han* kelimesinin *büyük han*, manasına gelmesi göz önünde tutularak) ardından gelen kelimeye *büyüklik* manası katacağı düşünülebilir. Ancak ismin ikinci yarısının –tula veya –dula'nın anlamına dair söz konusu yazarların sahih bir izahı yoktur.

Bu konuda üzerinde durulması gereken öncelikli husus Taytuğlı isminin hangi dilden olabileceğidir. Elbette Moğolca olabileceği üzerinde durulabilir¹⁵ ancak öncelikli olarak Taytuğlı Hatun'un (daha önce de ifade edildiği üzere) Kıpçak kabilesinden olduğu bilgisinden yola çıkılarak Kıpçak Türkçesi'ne ait bir isim olabileceği değerlendirilmelidir. Nitekim Uygurlarda *Tay Bilge Tutuk*, *Tay Muga Tarkan Öge*, *Tay Öge*¹⁶, Memlükler'de *Tay Bars*, Tay Buga¹⁷ Türkiye Selçuklularında *Tay Buğa*¹⁸ Gazan Han dönemi İlhanlılarda *Taytimur*¹⁹ isimlerinin varlığı *Tay* isminin Türkler arasında yaygın kullanıma sahip olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Pelliot'un "*ismin ilk parçasının Taid-değil Tai/Tay olabileceği*" görüşü kuvvet kazanmaktadır. *Tay-* kelimesinin Türkçedeki anlamlarına bakılacak olursa; Türkçe'nin bütün lehçelerinde (Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen ve Uygur Türkçelerinde) aynı

¹¹ İbn Battuta, Rihle İbn Battuta- Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Esfâr, Beyrut-Lübnan 1575, s. 341.

¹² Ibn Batoutah, *Texte Et Traduction Par C. Defremery Et Le D" B.R.Sanguinetti*, Tome Second, Collection D'ouvrages Orientaux. Paris Imprime, Par Autorisation De L'empereur A L'imprimerie Impériale M DCCC LIV, s. 389.

¹³ Paul Pelliot, *Notes Sur L'Histoire De La Horde D'or*, Paris 1949, s. 101-104; *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 160;

¹⁴ Aynı sözlükte Taidu, kelimesinin iki anlamı verilmiştir; 1-Yuan imparatorluğunun başşehri bugün Pekin. 2-Kişi adının bir bölümü. Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Erschienen im Universitätsverlag Göttingen 2021, s. 661.

¹⁵ Moğolca'da tay; 1-birliktelik çekim eki (kelimenin sonuna ekleniyor) 2-düzlem, platform, 3-posta istasyonuna gelen yolcular için hazırlanan yurt, anlamlarına gelmektedir. Tuğ kelimesi Moğolcada "tuğu" olarak verilmiştir. Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 1185, 1293.

¹⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 71, 89.

¹⁷ Sümer, *a.g.e.*, s. 394, 254.

¹⁸ Sümer, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, Çev. İ. Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013, s. 200.

anlamda olması²⁰ *tay-* kelimesinin, lehçelerin ayrışmasından önce var olduğunu tüm Türk coğrafyalarında atın yavrusu anlamında kullanıldığını göstermektedir. Faruk Sümer; *Tercüman-ı Türki ve Arabi*'ye atıfla bir yaşındaki at yavrusuna *kulun*, iki yaşındakine *tay* adı verildiğini belirtir ve *genç at* manasına geldiğini ifade eder.²¹

İsmin ikinci kısmı kaynaklarda; *tula/tuğlı/tuğlu* formlarında yazılmış olup *-tuğlı* ve *-tuğlu* formları, Battuta, Abdülgaffar Kırımı ve Ötemiş Hacı'daki formudur, *-tula* ise Rusça yarlıklardaki yazım formudur. Aradaki farkı Rusça'da "ğ" harfinin olmaması açıklayabilir ve hatta yukarıdaki Rusça yarlıktan yapılan alıntıda görüleceği üzere "u" sesinin eski Grekçedeki gamma harfi ile verilmiş olması dikkat çekicidir. Rusça yarlıkların yer aldığı Rus yıllıklarının yazım dönemlerine ve el yazmalarına göre harflerin kullanımı konusunda görülen değişiklikler noktasında konunun uzman değerlendirmesine ihtiyacı vardır.

Öte yandan Pelliot, *-tula*'nın Rus şehri Tula ile ilişkilendirilmesine işaret eder. Oysa Cengizogulları arasında Tula Buka ismi yaygındır.²² Ancak biz bu devrin birebir gözlemcisi olan ve eserinde Canibek ve Tinibek isimlerinin anlamlarına dair ayrıntılara inerek isimlere hassasiyetle yaklaştığını ortaya koyan İbn Battuta'nın yazımını dikkate almanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla ismin ikinci kısmının –tuğlı olarak ele alınmalıdır. *Tuğ* kelimesinin *Kâmûs-ı Türki*'deki sözlük anlamı; *evailde paşalara rütbelerine göre bir ve iki ve üç adedinde olarak virilen atkuyruğu kılından sorguç* olarak açıklanmıştır.²³ *Divanü Lûgat-it-Türk*'de ise *dokuz tuğlu han* ifadesi yer alır.²⁴ Bahaeddin Ögel, *ucunda tüy veya kıl tomarı takılı mızrakları tuğ* olarak izah etmiş, Çin'de ve Orta Asya'da en eski kullanımında; bir sırtığın ucuna çeşitli şekillerde bağlanan yak öküzü kuyruğunun imparatorluk alameti olmasına dikkat çekmiştir. Nitekim atlı Türk kültüründe atkuyruğunun tuğdaki yerini almasını, yiğitlerin atlarının kuyruğunu kesip tuğ yapmasına kadar yaygın-laştırılmıştır. Hatta Ögel, şamanların tüylü bastonunun, hakandan veya Tanrı'dan otorite almayı sembolize edebileceği üzerinde de durmuştur.²⁵

Bu bilgilerden hareketle Taytuğlı Hatun'un isminin *tay* tüyünden yapılmış *tuğ* anlamına gelebileceğini öngörebiliriz. Hatta bir adım daha ileri

²⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 858.

²¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 524.

²² Şiban oğlu Kadak'ın oğlu Tula Buka, Müngge Timur'un kardeşi, Altın Orda Hanı Tula Buka, gibi örnekleri artırmak mümkündür. Tuncer Gülensoy, Paki Küçükler, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 488.

²³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 452.

²⁴ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, cilt: III, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1999, s. 127.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt.6, Ankara 2000, s. 191-203.

giderek, Faruk Sümer'in de ifade ettiği gibi Türklerde *Tay* ön adının, isme gençlik manası kattığını dikkate alarak, İbn Battuta'nın verdiği halk arasındaki mitolojik söylenceleri (fiziksel ayrıcalıklara sahip olmasını) burada hatırlayarak, hatunun isminin söylencelerdeki efsanevi anlatıyla bağlantılı olup olamayacağı yani *bahşedilmiş, (tuğlu) bir gençliğe* işaret edip etmeyeceğini tartışmaya açabiliriz.

Canbek Han'ın Eşi Mi? Annesi Mi? Olduğu Meselesi

Taytuğlı Hatun'un Özbek Han'ın eşi olması konusunda kaynaklar hem fikirdirler. Ancak Özbek Han'dan sonra tahta çıkan Canıbek Han'ın annesi veya eşi olması hususunda tutarsızlık söz konusudur. Gumilev, eserinin bir yerinde "... *Canıbek Han'ın dul eşi Hanşa Taydula...*" ifadesini kullanırken aynı eserinin başka bir yerinde "...*Canıbek ve anası Taydula...*" ifadesini kullanmıştır.²⁶ Benzer şekilde Yakubovsky de Priselkov'a atıfla "...*bu dördüncü yarlıkı Çanıbek'in hatunu Taydula 6851 yılında metropolit Feognost'a vermiştir.*" ifadesini kullanmıştır. Oysa söz konusu yarlığın günümüze ulaşan Rusça nüshasında Taytuğlı Hatun kelimesi *Tsaritsa Taydula*, olarak ifade edilmiştir.²⁷ Yerli kaynaklardan *Umdetü'l-Ahbâr* ve *Cengiznâme*, "...*Taytuğlı Bigim Canıbek Han'ın validesi...*" ifadesini kullanmışlardır.²⁸ 17 Ağustos 1340 yılında Canıbek Han'a gönderilen papalık mektubunda André Dandolo Taytuğlı'ya "Kuzey Tatar İmparatoriçesi" hitabını kullanmıştır.²⁹

Söz konusu karışıklığın; Moğollardaki levirat uygulamasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Cengizogullarında levirat uygulaması yasanın koruması altında olup; *Babasının ölümünden sonra, anası bir yana, karıların ne olacağı oğlun tasarrufuna bırakılmıştır ve isterse onlarla evlenir veya başkalarıyla onları evlendirebilir*³⁰, şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla üzerinde durulması gereken husus Özbek Han'ın eşi Taytuğlı Hatun'un, Canıbek Han'ın öz annesi olup olmadığı meselesidir. Öz annesi değilse Canıbek'in şehzadelğinde, üvey annesi, Canıbek hanlık makamına oturunca eşi olacaktır. Bu sorunsalı aydınlatacak yegâne kaynak İbn Battuta olmalıdır. Çünkü Özbek Han döneminde Altın Orda Hanlığına seyahat edip, Saray'da hatunlar tarafından kabul edilen bir seyyahtır.

Nitekim İbn Battuta'nın bize verdiği ilk bilgilerde; "*Büyük Hatun, Sultan Can Beg ve Tin Beg'in annesi olan Melike (Kraliçe) dir. Onlardan ilerde*

²⁶ Gumilev, L. N. *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C: II, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 146, 157.

²⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

²⁸ Abdülgaffar Kırımı, *a.g.e.*, s. 78; Ötemiş Hacı, *a.g.e.*, s. 58.

²⁹ Pelliot, *a.g.e.*, s. 102.

³⁰ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, AÜ Hukuk Fak. Yay., Ankara 1967, s. 146.

bahsedeceğimiz. İtküçük'in annesi değildir. İtküçük'in annesi bundan önceki melikedir. Bu Büyük Hatun olan Melike'nin adı Taytuğlı Hatun'dur."³¹ Bu bilgilerden hemen sonra Sultanın iki oğlu hakkında bilgi verdiği kısımda "*Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki kardeşin anası Melike Taytuğlı'dır*" ifadesiyle³² Taytuğlı Hatun'un Canibek ve Tininbek'in anneleri olduğunu doğrular.³³ Özbek Han'ın Cuma selamlığı töreninde Taytuğlı Hatun'un melike olarak hanın sağ yanında oturmasını gözlemlendiği bilgisi, hatunu otağında ziyaret etmesi göz önünde tutulursa İbn Battuta'nın notları, gerek Taytuğlı Hatun'un kimliği, gerekse *Taytuğlı* adınının doğru yazımı olasılığı en yüksek olan ana kaynaktır.

Siyasi Kimliği

Taytuğlı Hatun, Özbek Han'ın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği karsısıdır. Özbek Han'ın, Cuma kabul merasimlerinde hatunlarını ayakta karşılarken, Taytuğlı Hatun'u kapıda karşılayıp, yerine oturuncaya kadar kendisine refakat ettiği görülmektedir. Törenlerde yeri hanın sağ tarafındadır. Hanın ilgisine istinaden halkın da büyük saygısına mazhar olmuştur.³⁴ Özbek Han'dan sonra Canibek Han ve Berdibek Han zamanında Taytuğlı Hatun'un

³¹ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 341, 344, Arapça çevirileri Beyrut 1575 baskısından Dr. Öğretim Üyesi Müzekkir Kızılkaya yapmıştır.

(Beyrut baskısı 1575)

Zira İbn Battuta'nın *Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr* ve *'Acâibü'l-Esfâr*, adlı eserinin Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Türkçe baskısında ilk kısım, "...*Büyük hatun, 'melike'dir. İleride bahsedeceğimiz Câni Bek ve Tîn Bek'in anası odur. Sultanın kızı İtküçükük'ün annesi ise bu kadından önce melikelik yapan Taytuğlı Hatundur. Sultanın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği kadın odur*" şeklinde tercüme edilmiştir. İkinci kısım; "*Daha önce de belirttiğimiz gibi bu iki kardeşin anası Melike Taytuğlı'dır.*" şeklinde hatalı çeviri ile verilmiştir. Bkz. İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477, 480. Dolayısıyla Türkçe çeviri de Taytuğlı önce İt küçükük'ün annesi olarak, sonra Canibek ve Tininbek'in annesi olarak ifade edilmiş ve bir isim karşılığı yaşadığı görülmektedir. Çeviride dikkat edilmesi gereken husus Taytuğlı Hatundan bahseden hazîhi zamirinden önceki vav harfidir. Bu vav istinaf vavidir. Bir önceki cümleden bağımsız olarak yeni bir cümle için kullanılır. İlgili kitabın mütercimi atıf vavı olarak tercüme ettiği için yanlış sonuçlara varmıştır. Müzekkir Kızılkaya (Söz konusu karşılığı aydınlatıkları için Kızılkaya'ya çok teşekkür ederim.)

³² İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477, 480.

³³ İbn Battuta'ya göre Canibek ve Tininbek'in dışında, Harezmi emiri Kutlu Temür'ün oğlu Harun Bek'in eşi de (ismini vermemiştir) Taytuğlı Hatun'un kızıdır. İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 522.

³⁴ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 477.

sahip olduğu saygın statüsünün tecrübesiyle paralel artarak devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Canıbek Han döneminde; Canıbek Han'ın eşlerinin isimleri ya da hanlık içerisindeki etkinliklerine dair kaynaklara yansıyan herhangi bir bilgi bulunmazken Taytuğlı Hatun tarafından verilen üç yarlığa ve Berdibek Han dönemine ait bir de bitiğe ulaşılabilmektedir. Yarlık; hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü olup, belirli güçteki bir hükümdar tarafından ona tâbi olan veya ondan daha alt seviyedeki hükümdarlara gönderilebilirdi. Bitigler ise; çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların, padişahların birbirlerine veya başkalarına gönderdikleri, emir mahiyeti taşımayan diplomatik mektuplara verilen addır.³⁵ El Ömeri'ye göre; Altın Orda Hanlığı'nda hatunlar sadece politik yaşamın aktif bir üyesi değil aynı zamanda kendi iradeleriyle yarlıklar verebilecek statüdedir. Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu bitik ve yarlıklar Altın Orda Hanlığı'nda hanedan üyesi hatunların kullandıkları takdirde sahip oldukları yetkileri göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.³⁶

Taytuğlı Hatun'un kullandığı yetkilerini gösteren belgelerden biri 4 Mart 1359 tarihli Venedik Doçu'na gönderdiği bitiktir.³⁷ Altın Orda Hanlığı'nda hatunların her birinin kendilerine ait varidatları vardır.³⁸ Bazı Rus ülkeleri de arpalık olarak Çingiz sülalesinin mensuplarına bağışlanmıştı. Tula şehri, çevresi ile birlikte Taytuğlı Hatun'a tahsis edilmişti.³⁹ Nitekim 1380'lerdeki kayıtlarda Taydula Hatun tarafından Tula bölgesine atanan Baskaklara dair bilgiler mevcuttur.⁴⁰ Özbek Han zamanında Azak'a gelen Hristiyan ülke gemilerinden alınan vergiler de Taytuğlı Hatun'a bırakılan tahsisat içindedir. Dolayısıyla Taytuğlı Hatun Avrupa ile yapılan deniz ticaretinin gelişimine büyük önem vermiştir. Berdibek Han zamanında Konstantinopol'e mal almaya giden Altın Ordalı tüccarlar, bindikleri Nicolay Schoti gemisinde iken dokuz Venedik gemisinin saldırısına uğramış ve esir edilmişlerdi. Yine Kıbrıs'tan dönen Hanlığın adamları Venedik Galeyası (kürekli, uzun alçak gemi) tarafından soyulmuştu. Han'a başvuran bu adamlar 2830 som zarara uğradıklarını belirtip, şahitlerle tespit etmişlerdi. Azak'ta bulunan elçi ve tüccarların bu parayı

³⁵ A Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 144.

³⁶ Szilvia Kovacs, "Taydula", *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s. 201; Tiesenhausen, W. De, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 364.

³⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 101.

³⁸ Kovacs, *a.g.e.*, s. 201; Tiesenhausen, *a.g.e.*, s. 364.

³⁹ Vernardsky, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge yayınları, İstanbul 2015, s. 592; Риземплярскаго А. В., Выные И Удвные Князья, Съверной Руси, Въ Татароки Пертодь, Съ 1238 По 1505 Г. Бографичесге Очерки, По Первоисточникамъ И Главнвйшимъ Посорямъ, Санктпетербургъ 1889, s. 114.

⁴⁰ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yayınları, Ankara 2017, s. 421.

ödemeleri için Han yarlığı verilmişti. Taytuğlı Hatun'un Venedik Doçu'na yazdığı bitişinde⁴¹ söz konusu süreç özetle anlatılıp, miktarın büyüklüğüne atıf yapılarak, mağdurlara 550 som kendi hazinesinden ödeme yapıldığı belirtilmiş, ek bir belgede yapılan masraflar kalem kalem yazılmış ve bu miktarın Doç tarafından gönderilmesi istenmiştir. Bitişin son kısmında yer alan "...tereddüt edilmeksizin bana geri gönderiz" ifadesindeki hakimane üslup dikkate şayandır. Söz konusu üslubu iki açıdan değerlendirmek mümkündür. Birincisi elbette Venedikliler için önemli bir ticaret noktası olan Kırım ve Azak Denizi çevresindeki liman şehirlerinin Altın Orda Hanlığı'nın hâkimiyet sahasında ticaret merkezleri olması dolayısıyla Hanlık makamının söz konusu hitap hakkını kendinde görmesidir.⁴² Diğeri ise her ne kadar Azak'taki gemilerin vergileri Taytuğlı Hatun'un varidatı ise de diplomatik nitelikteki bu bitişin Han tarafından değil de Taytuğlı Hatun tarafından gönderilmesi Hatun'un Berdibek Han dönemindeki yetki ve statüsünü görmemiz açısından oldukça önemlidir. Taydula Hatun söz konusu ödemeyi yaparak bir yandan *Hristiyanların hamisi* olma statüsünü korurken, öte yandan Venedik ve Altın Orda arasında yaşanan siyasi bir gerilimi gidererek siyasi konumunu güçlendirmek istemiş olmalıdır.⁴³

Günümüze Rusça tercümeleriyle ulaşan Taytuğlı Hatun'un vermiş olduğu üç adet yarlık bulunmaktadır. Yarlıklar 1347, 1351, 1357 tarihli olup Canıbek Han'ın döneminde verilmiştir. Yarlıkların hepsinin sonunda "*Böyle diyerek nişanlı yarlık verdik*" ifadesi yer almaktadır. Hanların vermiş olduğu yarlıklarda yazılı olan "*al tamgalı yarlık verdik*"⁴⁴ ifadesiyle paralel bir uygulama olmalıdır ve yetki göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Zira *al tamga*; Altın Orda resmi yazışmalarında kırmızı mürekkeple vesikanın tasdiki için vurulur. Kare biçiminde olup kûfi yazıyla hanın adını ve unvanını içeren devlet mührüdür. Altın Orda da bu minvalde kullanılan *altın nişan* ise; resmi yazışmalarda genellikle yarlığın ilk üç satırının sola yaslanmış kısmında kalan boşluğa vurulan, dini bir düstur ile hanın ismini taşıyan kare biçiminde kûfi yazıyla yazılı bir mührüdür.⁴⁵ Günümüze kadar ulaşan Altın Orda Hanlığı han

⁴¹ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 102.

⁴² Nitekim Venedikliler, 1332 yılında Özbek Han'dan ve 1342'de Canıbek Han'dan başta Azak olmak üzere kendilerine ticaret yapma hakkı tanıyan yarlıklar almayı başarmışlardır. Ancak zaman zaman vergi ödemek istemeyerek veya Azaklı tüccarlarla kavga ederek sorun çıkarmışlardır. Canıbek Han İtalyan tüccarların, beş yıllığına Azak'tan uzaklaştırılmalarını istemiş ve büyük zarara uğrayan İtalyan tüccarlar kaybettikleri imtiyazları yeniden elde edebilmek için çok çaba sarf etmişler ve 1347 yılında Canıbek Han'dan yeniden yarlık almayı başarmışlardır. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 107.

⁴³ Kovacs, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁴ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 72, 76, 78.

⁴⁵ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 143.

yarlıklarında “*al tamgalı yarlık verildi*” ifadesi yer alır.⁴⁶ Bu minvalde değerlendirilerek Taytuğlı Hatun’un *nişanlı yarlık verdik* ifadesine göre Hatunlar yetkilerini kullanırken ve yarlık verirken *nişan* kullanmışlardır diyebiliriz. Ancak Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu üç yarlıkta da nişan kelimesinin sıfatı olarak *al* veya *altın* ifadesi geçmemektedir. Yine yukarıda bahsedilen Taytuğlı Hatun’un, Berdibek Han döneminde Venedik Doçu’na göndermiş olduğu bitikte Berdibek Han’ın emrini belirtirken “... *altın tamgalı yarlık verip...*” ifadesi kullanılmış olup aynı belgede ifadenin devamında Taytuğlı Hatun kendisi için “*Böyle diyerek tamgalı bitik verdik*” ifadesini kullanmıştır. Dolayısıyla *al* ve *altın* sıfatının sadece hanlara ait olup, hatunların kullanmadığını söyleyebiliriz.

Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu yarlıklarda yer alan, “...*eskiden birinci hanlar zamanında olduğu gibi...*” ve “...*ilk yarlıklara dayandığımızı söyleyerek...*”⁴⁷ şeklindeki ifadelerden de anlaşılacağı üzere yarlıklar metropolitlere verilen imtiyazların devamlılığının korunması üzerinedir ve yeni bir uygulama değildir. Metropolitlere yani din adamlarına, imtiyaz yarlıklarının verilmesi Cengiz Han ile başlamıştır. Altın Orda Hanlığı’nda, bu minvalde günümüze ulaşan en eski yarlık 1267 tarihli olup, Mengü Timur’a aittir. Batu Han döneminden itibaren metropolit olarak görev yapan Kiril’e Mengü Timur’un verdiği yarlıkta da “...*yarlıklarını değiştirmedik. Baştan beri olduğu gibi...*” ifadeleriyle imtiyazların devamına işaret edilmiştir.⁴⁸ Aynı şekilde Özbek Han’ın 1313 yılında Metropolit Petro’ya verdiği yarlıkta “...*ilk hanların yarlıklarına göre yarlıklar verdik ve hiçbir şeyi değiştirmiyoruz...*” ifadesi, Taytuğlı Hatun’un yarlıklarındaki ifadenin han yarlıklarındaki ifadelerle örtüşüğünü göstermektedir.

Taytuğlı Hatun’un vermiş olduğu yarlıkların ilki; 25 Eylül 1347 tarihli olup Rus metropoliti (muhtemelen Saray piskoposu) İvan’a, Rus knezliklerine yapacağı yolculuğun güvence altına alınması üzerine verilen yarlıktır.⁴⁹ Bu yarlıkta diğer han yarlıklarındaki gibi Altın Orda Hanlığı’ndaki vergiden sorumlu yetkililerin ve görevlilerin tek tek yazıldığı hitap cümlesi yer almaz. Vergi muafiyeti kısaca ifade edilir. Semön başkanlığında bütün Rus knezlerine hitaben, metropolitin imtiyazlarının onların şahsında da devamlılığına vurgu yapılmıştır. Ancak Hristiyan bir yönetime giden Metropolitin himaye edilmeye

⁴⁶ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 44; Samoiloviç, A. N., “Cucu Ulusu’nda Payza ve Baysaya”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C: 2, (1932-1939), Çev. Hasan Ortekin, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay., İstanbul 1939, s. 60.

⁴⁷ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 72, 75.

⁴⁸ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁹ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır.(In the Nogorodskaya Letopis, In the Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka) Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 71.

ihtiyacı var mı? sorusundan yola çıkarsak ve Rus knezlerine hitaben “...birinci hanlar zamanında ne yapıyor idiyse...” şeklinde vergi muafiyetinin hatırlatılması, yarlık verilen metropolit aracılığıyla Onun muhatap olduğu herkese (yarlıkta yer alan “...söylenenlerden herkesin haberi olsun...” ifadesiyle) yetkinin, hâkimiyetin kimin elinde olduğunun hatırlatılması için verildiği anlaşılmaktadır.

Yarlıkların ikincisi; 4 Şubat 1351 tarihinde Konstantinopol’den Moskova’ya dönerken Saray’a uğrayan Metropolit Feognost’a daha önceden Canibek Han tarafından verilen yarlıkta tanınan imtiyazları tekrarlayan bir yarlıktır.⁵⁰ Özyetgin-Kemaloğlu, Grigoryev’e atıfla (Canibek Han seferde iken verilen) bu yarlığın karşılığında Taytuğlı Hatun’un para aldığını ifade etmişlerdir.⁵¹ Moğol İmparatorluğu’nda saray hatunlarının kendilerine tahsis edilmiş gelirleri vardır. Dolayısıyla birikimleri onlara mali özerklik ve siyasette etkin olma gücü sağlamıştır. Söz konusu güç, hatunları saray içinde koruma arayanların ilk hedefi haline getirmiştir.⁵² Söz konusu siyasi güce sahip Taytuğlı Hatun eğer bu yarlık karşılığında para almışsa bunun bir nedeni ekonomik menfaat sağlamak değildir zira zaten mali güce sahiptir. Dolayısıyla *Bu yarlığı farklı kılan nedir?* Sorusuyla yarlıklarda kullanılan format incelendiğinde, metropolitlere verilen imtiyaz yarlıklarında kullanılan ifadelerin ya birbirinin aynısı ya da benzer ifadeler olduğu görülmektedir. Ancak Metropolit Feognost’a verilen söz konusu yarlıkta dikkat çeken nokta Metropolitin elindeki yarlığı suiistimal etmemesi hususuna değinilmiştir. Önceki yarlıklarda sadece dua etmemeleri halinde Tanrıya hesap verecekleri hatırlatılmışken bu yarlıkta “...sana ait olmayan bahçelerde, üzüm bağlarında, sularında, topraklarda haksızlık yaparsan sen de biliyorsun...”⁵³ şeklinde ikaz cümlecigi yer almaktadır. Grigoryev’in bahsettiği paranın, söz konusu ikaz cümlesinde bahse konu olan bahçelerin, bağların sahibinden izinsiz kullanımı ile bir bağlantısı olmalıdır.

Üçüncü yarlık ise; 10 Şubat 1354 tarihinde Metropolit Alaksey’in Konstantinopol’e yapacağı yolculuğun güvenliği için Saray’a uğrayarak Taytuğlı’dan dokunulmazlık hakkı talebi üzerine verilen yarlıktır.⁵⁴

Günümüze Rusça tercümeleriyle ulaşan yarlıkların üçünün de Hristiyan din adamlarına verilen himaye ve imtiyaz yarlıkları olması dikkat çekicidir. Taytuğlı Hatun için kullanılan “*Hristiyanların koruyucusu*” sıfatını haklı

⁵⁰ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır. (In the Nogorodskaya Letopis, In the Rossiyskaya Natsionalnaya Biblioteka) Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 73.

⁵¹ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 76.

⁵² Timothy May, “Titles”, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, Editor: Timothy May, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2017, s. 56.

⁵³ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁴ Yarlığın orijinal metni günümüze ulaşmamıştır. Rusça tercümesi vardır. Uygur alfabesiyle Türkçe yazıldığı düşünülmektedir. Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. 71-77.

çıkarmaktadır. Ancak Taytuğlı Hatun'a bu sıfatın verilmesinin bir alt yapısı olmalıdır. Hristiyan kaynaklar Taytuğlı Hatun'u Hristiyan dinine mensup gösterme eğilimindedirler. Ancak Moğollarda Cengiz Han'dan itibaren bütün dinlere gösterilen eşit mesafede duruş, engin hoşgörü ve din adamlarının vergiden muafiyetleri yasalarla koruma altına alınmıştır. Bunun en açık örneği İslamiyet'i kabul eden ilk Altın Orda hanı Berke Han döneminde başkent Saray'da Ortodoks piskoposluğunun kurulmasıdır.⁵⁵ Özbek Han'ın inançlarına rağmen, batılı misyonerlere karşı hoşgörüsünde sürekli olarak yasayı takip etmesi ve bir yarlık ile 20 Mart 1314'te Fransiskanların vaaz verme yetkisini yenilediği görülmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla söz konusu hoşgörü, sadece yazıda kalmayan gerçek manada uygulanan bir anlayış olmuştur.

Kaynaklarda Taytuğlı Hatun'un gizli bir Hristiyan olduğuna dair bir işaret yoktur. Nitekim İbn Battuta'nın ziyareti sırasında İbn Battuta'nın yanında bulunan ve Mısır usulü Kur'an okuyan bir hafız, Taytuğlı Hatun'un ordasında kabul edildiğinde, hatuna Kur'an okumuştur. Aynı şekilde ikinci hatun olan Kebek'in çadırına gittiklerinde Kebek Hatun'u Kur'an okurken bulmuşlar ve aynı hafız O'nun huzurunda da Kur'an okumuştur. Huzurunda Kur'an okumasına izin vermesi ve dinlemesi kesinlik ifade etmese de Müslümanlığına işaret olarak değerlendirilebilir. Zira üçüncü hatun Bizanslı prenses Beyalun Hatun'un otağındaki ziyarette hafızın Kur'an okumasına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Spuler; Altın Ordu'da dinî atmosferin değişmesinin önemli bir işareti olarak Beyalun Hatun'un İslamiyeti kabul etmeye mecbur olduğunu iddia etse de Pelliot; Beyalun'un (Tokta'nın Bizanslı karısı) Maria olduğunu söyler ve onun Hristiyan olarak kalmasına müsaade edildiği görüşündedir.⁵⁷ Ayrıca, Beyalun Hatun'un ailesini ziyareti için İstanbul'a seyahatine eşlik eden İbn Battuta, Hatunun eski dinine bağlı olduğunu ve babasının yanında kaldığını belirtmiştir.⁵⁸

Dolayısıyla Taytuğlı Hatun için kullanılan söz konusu sıfatın nedeni olarak dini hoşgörüsünün yanı sıra iki görüş ön plana çıkar. İlki Metropolit Aleksey'in Taytuğlı Hatun'u tedavi etmesi diğeri ise Saray'daki görev dağılımında hatunların farklı inançların hamisi olarak kendine verilen vazifenin gereğinden olmalıdır.⁵⁹ Canıbek Han'ın Azerbaycan seferi sonunda hastalanması üzerine 1357'de metropolit Aleksey Orda'ya davet edilmiştir. Çünkü daha önce göz

⁵⁵ Özyetgin-Kemaloğlu, *a.g.e.*, s. XI.

⁵⁶ Ryan James D., "Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol: 8, No: 3, Third Series Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1998, s. 418.

⁵⁷ Vernardsky, *a.g.e.*, s. 544.

⁵⁸ İbn Battuta, *a.g.e.*, s. 516.

⁵⁹ Kovacs, *a.g.e.*, s. 200.

hastalığını⁶⁰ tedavi ettiği Taytuğlı Hatun tarafından, büyük saygı görüyordu.⁶¹ Söz konusu himayenin ardında, Taytuğlı Hatun'un minneti ve kendisi için edilen duaların koruyuculuğuna olan inancı etkili olmuş olabilir. Nitekim Metropolit Aleksey Saray'a geldiğinde Canıbek Han ölmüş, Berdibek Han tahta çıkmıştır. Berdibek Han yarlığı ile Aleksey, Rus kilisesinin eski imtiyazlarını yeniletmeğe muvaffak olmuştur.⁶²

Taytuğlı Hatun'un ticari-mali gücü ve Hristiyanların hamisi olmasının yanı sıra siyasi kimliğiyle ön plana çıkmasının ardında Kıpçak soylu olmasının etkisi göz ardı edilmemelidir. Kıpçak Kabilesi'nden bir hatunun büyük hatun (uluğ hatun) olması, Özbek Han'ın yönetim anlayışına getirdiği yeni sistem⁶³ içinde değerlendirilirse, bozkır aristokrasisinde sayıca az ancak hâkim güç olan Moğol kabilelerinin ve beylerinin, yerli Türk unsurlar karşısında devletin İslamlaşması sürecinde güç kaybetmesinin bir göstergesi olabilir. Özbek Han'ın tahta çıkış sürecinde tahtı ele geçiren atalık Uygur Bacır Tokboğa'nın, Kıyat kabilesinin başında bulunan, *noyan karaçunun* lideri sıfatına sahip olan İstay Bey ve yanında onu destekleyen Secut kabilesinden Ali Bey tarafından ortadan kaldırılması⁶⁴ yönetimi ele geçirmek isteyen Türk kabileleri tarafından, yönetimdeki Moğol kabilelerine karşı yürütülen rekabetin gün yüzüne çıkmış halidir. Kazanan taraf han soyu ve Moğol kabileleri olmuştur. Kıyat ve Secut kabilelerinin süreç içerisinde Cengizogullarına gösterdikleri sadakatleri, Özbek Han tarafından taltif edilmiştir. Lakin Özbek Han'ın İslâmiyet'i kabulü ile birlikte Cuci ulusunda Yesevi yolu devlet ideolojisi düzeyine çıkarılmıştır. İrtiş ve Dunay nehirleri arasında yaşayan Türklerin manevi ve kültürel birlikteliğini oluşturan, dini-manevi esaslı Yesevi yolu olmuştur. Özbek hanın Cuci ulusunda İslam dini başta olmak üzere Yesevi yolunu devlet ideolojisi düzeyine

⁶⁰ “Rus Ortodoks Kilisesi'nde azizlerin şifa verme mucizeleri dikkatlice izlenmekte, hangi azizin hangi hastalığı daha çok iyileştirdiği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Körlükten kurtulmak için Metropolit Aziz Aleksey'e müracaat edilmelidir. Çünkü o, 1357 senesinde Moğol Hanı Canıbek'in kör karısı? Taydula'yı mucizevi bir şekilde iyileştirmiştir.” Abdimuhamet Mamytov, *Rus Ortodoks Kilisesi'nde Azizlerle İlgili İnanış ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 158; Риземплярскаго, a.g.e., s. 91; Bruno De Nicola, “Mongol Women's Encounters with Eurasian Religions,” *Women in Mongol Iran, The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, s.229. URL: <https://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09twn.13> (03 May 2021).

⁶¹ Vernardsky, a.g.e., s. 574

⁶² Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 93; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 112.

⁶³ Zikiriya Jandarbek-Zhakhangir Nurmatov, “Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü”, *Bilimname*, XXXIV, 2017/2, s. 364.

⁶⁴ Kırmî, a.g.e., s. 70.

çıkartması⁶⁵ ve bu bağlamda devlet idare sistemini tekrar yapılandırması devleti merkezî, güçlü bir devlete çevirmiştir. Özbek Han'ın ölümünden sonra Canibek, babasının veliahtı olan Tinibek'i ortadan kaldırmış ve tahta hâkim olmuştur. Özbek Han'ın tesis ettiği idari sistemin aristokrat beylerin aleyhine işleyen bir sistem olması, Tinibek'in de Özbek Han tarafından veliaht olarak tahta hazırlanması, aristokrat beylerin, Canibek Han ve Taytuğlı Hatun tarafında olmalarını sağlamış olmalıdır.⁶⁶ Nitekim Kırımî Berdibek sonrası tahta kimin çıkacağı konusunu anlatırken “...*Tayduğlı Bigim hayatta olmağla anı umerâ hanlanmak istediler...*” ifadesiyle umerânın Taytuğlı Hatun'a verdiği siyasi desteği ortaya koymaktadır. Öte yandan Canibek Han'ın oğlu Berdibek'in atalığının da Kanglı Tulibay olması Kıpçakların, han soyunun yakın çevresinde görev alacak nüfuzda olduklarının göstergesidir. Kanglı Tulibay'ın Berdibek Han'a Ak Orda hanedanının soyunu kurutturması⁶⁷, Kıpçak kabilesinin, atalıklar şahsında yönetimde söz sahibi olmak adına fırsat kolladıkları anlamına gelir ki Taytuğlı Hatun'un Berdibek'in ölümünden sonra taht mücadelesinde etkin olması da bu minvalde değerlendirilmesi gereken bir husustur.

Kendisini tahta oturtmak isteyen umerâyaya Taytuğlı Hatun'un “...*taht şer'en ve kanunen han-ı Şiban neslinindir*” cevabını vermesi, Taytuğlı Hatun'un, tahta oturduğunda, hanlığın İslâmî kimliğinden onay alamayacağından duyduğu endişeyi göstermektedir. Çünkü bu süreçte Hızır oğlanı tahta çıkarması ve onunla evlenmeyi istemesi, Hızır oğlan'ın atalığının evliliği kabul etmemesi üzerine, Hızır oğlan'ı tahttan indirip Bazarcı oğlan'ı tahta çıkarması, Taytuğlı Hatun'un asıl derdinin Altın Orda Hanlığı'nın boş kalan tahtını kurtarmak değil kendi kontrolünde olabilecek ve onu destekleyen kabile aristokrasisiyle birlikte yetkilerini kullanabileceği kukla bir han çıkarmaktır. Nitekim Hızır Han'ın atalığı Nayman kabilesinden Kutlu Boğa Bey'in evliliğe rıza vermemesi de Taytuğlı Hatun'un tahtı kontrol etme isteğini görmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira evliliğin kabul edilmemesi üzerine hanlık makamına liyakatine bakılmaksızın Pazarcıoğlan'ın çıkarılması, Taytuğlı Hatun'un İslâmî açıdan ordunun imamı olamayacağından ötürü, yetkileri kullanacağı sembolik bir han arayışına girmiş olduğunu göstermektedir.

Pazarcıoğlan'ı tahta çıkaran Taytuğlı Hatun, kararını onaylamayan karaçi beylerinin önde gelen isimlerinden biri olan Secut Ali Bey'i öldürmüştür.⁶⁸ Böylece Secut kabilesini karşısına almıştır. Taytuğlı Hatun'un bu hamlesi kendi sonunu hazırlayacaktır. Secut kabilesi, Altın Orda Hanlığı'nda Cuçi Ulusunun tesisinde Cengiz Han'ın Cuçi'ye tahsisi ettiği dört kabilede biridir. Cengiz-namelerde yer alan türeyiş efsanelerinde; ışığın oğulları, saf nesil nirunlardandır.

⁶⁵ Jandarbek-Nurmatov, *a.g.e.*, s. 364.

⁶⁶ Jandarbek-Nurmatov, *a.g.e.*, s. 364.

⁶⁷ Abdülgaffar Kırımî, *a.g.e.*, s. 264-b.

⁶⁸ Kafalı, *a.g.e.*, s. 44.

Alan-Kova-Bigim Hatun'un ışıktan doğurduğu üçüz erkek çocuklardan Salciut/Salcut neslindedir. Cuçi'ye verilen Secut askeri Binbaşı Menggür komutasında olup, sol kolda yer almışlardır. Özbek Han'ın tahta çıkış sürecinde Kıyat İstay Bey ve Secut Alatay Beylerin aktif rol oynamaları dikkate alınır, kuruluşun yaklaşık yüz yıl sonra dahî yönetimde etkin kabilelerden biridir. Nitekim Secut Ali Bey'in ölümünden sonra oğlu Hasan, dayısı olan Harezmi valisi Kongrad Kabilesinden Kanundayoğlu Ak Hüseyin Bey'e sığınmış, yardım istemiştir. Secutlar umumiyetle Kongratlarla yakın oturmuşlardır.⁶⁹ Kongrad kabilesi ise Börte'nin mensup olduğu ve Ögaday'ın yasasıyla da Cengizli prenslerin kızlarıyla evlenmesi için verilen kabiledir. Nayman, Secut ve Kongrad kabilelerinin Cengizogullarıyla Deşt-i Kıpçak coğrafyasına gelen kabileler olmalarına dikkat edilirse, Taytuğlı Hatun'a karşı birleşmeleri açıkça görülecektir. Nayman Kabilesinden atalıkla Hızır Han'ı yanlarına alarak Harezmi ordusuyla yola çıkan Kongrad Ak Hüseyin ve Secut Hasan Beyler, İdil'e Saray üzerine yürümüşlerdir. Pazarcioglan kaçarken, Taytuğlı Hatun ise öldürülmüş ve Hızır Han Altın Orda Hanlığı tahtına oturmuştur.

Taytuğlı Hatun'un Ölümü

Taytuğlı Hatun'un ölümüne dair bilgiler içeren yegâne kaynak Ötemiş Hacı'nın *Cengiznamesi* ile Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr*'ına kaynaklık eden Dost Sultan'ın bugün kayıp olan defteri, *Tarih-i Dost Sultan Özbekî* dir. Eserde efsanevi anlatımlarla gerçeklerin iç içe geçtiği ifadelerdeki semboller dikkatle irdelenmesi gereken unsurlardır. Taytuğlı Hatun'un ölümü sürecindeki semboller aynı zamanda Altın Orda Hanlığı içerisindeki hanedan değişikliğini de işlemektedir.

Altın Orda Hanlığı'nda *Kökin kırgan köten han*⁷⁰ (kendi soyunu kıran, kökünü kurutan han) unvanı verilen, Berdibek Han ile Ak Orda hanedanı son bulmuştur. Taytuğlı Bigim'in Hızır oğlanı tahta çıkarmak istemesi, atalığının kabul etmemesi sürecinde, terme evi kendisine verdiği ifade edilmiştir. Söz konusu sembollerde ön plana çıkan ilk imge, Özbek Han'dan yadigar kalan *Altın Eşikli Otağ* (terme ev: kutsal ev)'dir. Altın eşikli otağ, Ak Orda hanedanının sembolüdür. Zira Cuçi'nin ölümü üzerine, Cengiz Han torunlarından Batu ve İçan'ın taht üzerinde birbirlerinin lehine kararsız kalmaları üzerine onlara çadırlar kurdurarak Cuçi oğullarının hanedan sembollerini oluşturmuştur. *Altın eşikli ak orda* (örke) Batu'ya, *gümüş eşikli gök orda* İçan'a verilmiştir. Batu'dan devam eden soy, *Akorda Hanedanı* olarak hâkim kol iken, İçan'dan devam eden soy, *Gökorda Hanedanı* olarak ifade edilen tâbi kol olmuştur. Taytuğlı Hatun tarafından *Altın eşikli ak orda*'nın Hızır Han'a verilmesi, mirasın

⁶⁹ Kafalı, a.g.e., s. 44

⁷⁰ Kırımî, a.g.e., s. 78.

devri, hanlık makamının / hâkimiyetin kendisine teslimi olarak değerlendirilmelidir. Cuçi oğlu Şiban neslinden Mangıtay oğlu Hızır Han tarafından, evliliğin reddi ve söz konusu otağın parçalara ayrılarak, nökerlerine bağışlanması Ak Orda Hanedanı'nın bitişine ve ona ait değerlerin de halk arasında paylaşılmasına işaret eder. Öte yandan Hızır Han bu davranışıyla, Taytuğlı Hatun'un Ak Orda Hanedanına ait bir sembolü kullanarak tahtı kontrol altında tutma girişimlerini de tamamen bitirmek istemiş olmalıdır. Ancak söz konusu süreci Altın Orda Hanlığı'nın bitişi⁷¹ olarak değerlendirmek doğru değildir. Altın Orda Hanlığı her ne kadar Batu'nun liderliğinde kurulmuş, onun soyundan gelenlerce yönetilmiş ve Ak Orda adını almışsa da Deşt-i Kıpçak coğrafyası Cuçi ulusuna ait olup, Cuçi oğullarının yurdunun tamamı hâkimiyet sahasıdır. Cuçi'nin diğer oğulları Şiban ve Tokay Timur neslinden gelenlerin hanlık makamını doldurmalarıyla, Cuçioğulları arasında hanedan değişikliği ile devlet, varlığını devam ettirmiştir.

Söz konusu sembollerde üzerinde durulması gereken diğer bir husus, Taytuğlı Hatun'un öldürülüş biçimidir. Moğollarda han soyundan şehzadelerin kanının kutsallığına istinaden Türk Devlet anlayışında gördüğümüz uygulama gereği kanları akıtılmaz, yayının kirişiyile boğulur. Altın Orda Hanlığı'nda söz konusu uygulamanın hatunlara dair örneğine Emir Nogay döneminde rastlıyoruz. *Tarih-i Baybars*'a göre; Emir Nogay, Mengü Timur'un karısı Çiçek Hatun'u boğdurmuştur.⁷² Umdetü'l-Ahbar'a göre; "*Taytuğlı Bigim'i tutub bir kuyme arabasına koyub ana iki üç tutulmamış ve binilmemiş kure aygır atı koşub dere ve tepe içine salıverdiler ise atlar anı dağa taşa çarparak pare pare itdiler.*"⁷³ Dolayısıyla Taytuğlı Hatun'un ölümünde dahî bu uygulamadan mahrum bırakılması, Cuçi ulusu kabileleri tarafından onun soylu bir aileden ve kabileden kabul edilmediğine işaret olmalıdır. Gerek binilmemiş atlar, gerek dağ taş sembolleriyile hatunun ölümünü coğrafyanın kaderine bırakmak, geldiği yere Deşt-i Kıpçak coğrafyasına geri göndermek anlamında sembolize edilmiş olmalıdır.

⁷¹ Гринберг, Моше, К вопросу О Том, Как «Железные Псы» Батуидов Разломали «Золотую Юрту» Своих Хозяев» Золотоордынское Обозрение, (Moshe Grinberg, To The Question How The "Iron Dogs" Of The Batuids Broke Down The "Golden Yurt" Of Their "Masters", Golden Horde Review), 9 (1), 2021, s. 56.

⁷² Tiesenhansen, a.g.e., s. 197.

⁷³ Abdülgaffar Kırımı, a.g.e., s. 81.

KAYNAKLAR

Abdülgaffar Kırımı, *Umdetü'l-Ahbâr*, Transcript: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

ALİNGE, Curt, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Üçok, AÜ Hukuk Fak. Yay., Ankara 1967.

BRUNO De Nicola, "Mongol Women's Encounters with Eurasian Religions," *Women in Mongol Iran, The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, s.229. <https://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1g09twn.13> (03 May 2021).

ГРИНБЕРГ, Моше, К Вопросу О Том, Как «Железные Псы» Батуидов Разломали «Золотую Юрту» Своих Хозяев» Золотоордынское Обозрение, (Moshe Grinberg, To The Question How The "Iron Dogs" Of The Batuids Broke Down The "Golden Yurt" Of Their "Masters", Golden Horde Review), 9 (1), 2021, ss. 43-75.

GUMİLEV, L. N. *Eski Ruslar Ve Büyük Bozkır Halkları*, C: II, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜLENSOY, Tuncer; Küçüker, Paki, *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

IBN BATOUTAH, *Texte Et Traduction Par C. Defremery Et Le D" B.R.Sanguinetti*, Tome Second, Collection D'ouvrages Orientaux. Paris Imprime, Par Autorisation De L'empereur A L'imprimerie Impériale M DCCC LIV.

IVANICS, Mária, Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in ihren Nachfolgestaaten, *Chronica* 11 (január), 2011, ss. 211-220. (<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/chronica/article/view/10794>)

IVANICS, Mária - Mirkasym A. Usmanov, *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Cingiz-nämä)*, I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Szeged 2002, ss.324.

İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C: 1, Çev. A. Sait Aykut, YKY Yay., İstanbul 2010.

İBN BATTUTA, Rihle İbn Battuta- Tuhfetü'n-Nüzzâr Fi Garâibü'l-Emsâr ve 'Acâibü'l-Esfâr, Beyrut-Lübnan 1575.

JANDARBEK, Zikiriya - NURMATOV Zhakhangir, "Yesevi Tarikatının Devlet Yönetiminden Uzaklaştırılmasıyla Türk Devlet Yönetim Sisteminin Çöküşü", *Bilimname*, XXXIV, 2017/2, ss. 341-364.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

KAŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-it-Türk*, cilt: III, Çev. Besim Atalay, TDK Yay., Ankara 1999.

KILDIROĞLU, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 2013.

KOVACS, Szilvia, “Taydula”, *Along the Silk Roads in MongolEurasia Generals, Merchants, and Intellectuals*, University of California Press, 2020, s.197-212.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999.

LESSİNG, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük-2*, Çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

MAMYTOV, Abdimuhamet, *Rus Ortodoks Kilisesi'nde Azizlerle İlgili İnanış ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.

MAY, Timothy, “Titles”, *The Mongol Empire: A Historical Encyclopedia*, Editor: Timothy May, Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 2017, p. 332.

Moğolların Gizli Tarihi, Çev. Akmet Temir, TTK Yayınları, Ankara 1995.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.:6, Ankara 2000.

ÖTEMİŞ HACI, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kamalov, TTK Yay., Ankara 2009.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK Yayınları, Ankara 2017.

ÖZEL, Haşim, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, TTK Yayınları, Ankara 2020.

ÖZYETGİN, A. Melek- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, TTK Yay., Ankara 2017.

PELLIOT, Paul, *Notes Sur L'Histoire De La Horde D'or*, Paris 1949.

POCHEKAEV, Roman, “The Golden Age of the Ulus of Jochi: The Rule of Öz Beg and Jani Beg”, *The Golden Horde In World History*, Kazan 2017, ss.239-259.

REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, Çev. İ. Aka vd., TTK Yay., Ankara 2013.

РИЗЕМПЛЯРСКАГО А. В., Выные И Удвѣные Князья, Сѣверной Руси, Въ Татароки Пертодь, Съ 1238 По 1505 Г. Бографичесеге Очерки, По Первоисточникамъ И Главнѣйшимъ Посорямъ, Санктпетербуртъ 1889.

RYAN James D., “Christian Wives of Mongol Khans: Tartar Queens and Missionary Expectations in Asia”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol: 8, No: 3, Third Series Cambridge University Press on behalf of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1998, pp. 411-421. Published by: Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/25183572>.

SAMOİLOVİÇ, A. N., “Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysaya”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt:2, (1932-1939), Çeviren Hasan Ortekin, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yay. İstanbul, 1939, ss. 53-64.

SÜMER, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

TİESENHAUSEN, W. De, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Tükler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2009.

VERNARDSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, Selenge yayınları, İstanbul 2015.

WILKENS, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch - Deutsch – Türkisch, Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*, Erschienen im Universitätsverlag Göttingen 2021.